

**СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТА ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ
ЧЛЕНІВ ПОЛТАВСЬКОЇ ВЧЕНОЇ АРХІВНОЇ КОМІСІЇ**

Вивчення наукової спадщини істориків та краєзнавців царської Росії є надзвичайно актуальним в наш час у зв'язку з відходом від марксистсько-ленінських наукових догматів. Дослідники цієї доби відзначались, зазвичай, високим рівнем загальної ерудиції, прагненням до історичної об'єктивності та непереборним потягом до нових відкриттів. В кінці XIX - на початку XX століття розвиток історичного краєзнавства в імперії великою мірою був зумовлений виникненням нових напівгромадських організацій, що, однак, знаходились у повному підпорядкуванні місцевій владі. Маємо на увазі вчені архівні комісії, що виникали як гриби після дощу в багатьох російських губерніях.

Однією з найбільш результативних була діяльність Полтавської вченої архівної комісії (далі - ПВАК).

Одним з пріоритетних напрямків наукових пошуків членів ПВАК було вивчення політичної історії Полтавщини та України в цілому. Найдавніше минуле краю досліджував Л.В.Падалка. В цьому контексті надзвичайно цікавою є його робота *«Прошлое Полтавской территории и ее заселение»* [1]. Автор, оповідаючи про перших поселенців на теренах сучасної йому Полтавської губернії, наголошує на їх строкатому етнічному та конфесійному складі, невисокому рівні економічного розвитку, порівняно неглибокому соціальному розшаруванню. Все це зумовило виникнення досить своєрідної політичної системи, заснованої на військовій демократії та політеїзмі [1, с.18].

Вчений зазначає, що надзвичайно негативний, навіть катастрофічний вплив на розвиток державності у русичів мали міжусобні війни XI-XIII століття і особливо монголо-татарська навала під проводом хана Батия. Продовження колонізації Полтавщини та часткове відродження культури та політичних традицій Київської Русі він пов'язує з ім'ям великого князя литовського Вітовта [1, с.41].

Саме в цей час, на думку історика, на південно-західних руських землях з'являється новий етнічний елемент - черкаський, який в майбутньому стане основним провідником державницьких процесів в Україні. Предки українських козаків селились в степовій зоні Лівобережжя, засновували невеликі укріплені містечка,

здійснювали військові набіги на татарські улуси, а нерідко й грабували мирне слов'янське населення [1, с.43].

Наступний етап політичного розвитку краю, з точки зору Л.В.Падалки, почався з кінця XVI століття. В цей час спостерігається значне ослаблення Кримської орди, зумовлене внутрішніми суперечками, розширення прав та посилення впливу привілейованого прошарку (шляхти) Речі Посполитої, до складу якої вже в той час входила Україна. Це, в свою чергу, призвело до посилення гніту українського селянства та економічного піднесення краю, викликаного розвитком техніки та концентрацією великих земельних латифундій в руках однієї особи чи аристократичного роду. На Полтавщині такими власниками були князі Вишневецькі. Такі магнати постійно знаходились в опозиції до королівської влади (інколи самі претендували на неї), а їх сусіди постійно потерпали від грабунків та самовільних земельних захватів [1, с.62-63].

Після національно-визвольної війни 1648-1654 років під проводом Б.Хмельницького на території Полтавщини утворилось сім полків: Переяславський, Кропивенський, Прилуцький, Лубенський, Миргородський, Гадяцький, Полтавський [1, с.82]. Автор дає їх коротку характеристику.

За сприяння В.Модзалевського були видані «*Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века*» [2], які надзвичайно яскраво ілюструють політичні процеси та правову систему в Україні (в основному на Полтавщині) доби Гетьманщини. Рукописи цих книг зберігалися в музеї українських старожитностей В.Тарковського Чернігівського губернського земства під номерами 54 і 47.

Актова книга №54, написана різними почерками, налічує 246 аркушів, причому перші 13 - втрачено: напевно вони були відірвані разом з обкладинкою. Книга складається з двох нерівних частин. Перша (більша) включає поточні справи - тобто судові акти (вони надруковані у першому випуску), друга (менша) - справи вічисті, тобто акти, що стосуються купівлі-продажу нерухомості, хоч, правда, й тут є записи, що більше відносяться до першої групи - всі вони наведені в другому випуску в тій послідовності, в якій записані в актовій книзі.

У третьому випуску, який є безпосереднім продовженням перших двох, вміщена частина книги №47 («за полковництва його милості пана Федора Жученка, полковника війська його царської пресвітлої величності Запорозького Полтавського, а за отаманства Олешки Кованки й за войтовства Захарія

Мудрика ця книга створена. Року Божого 1672, місяця лютого, 23 дня»). Для закінчення видання треба було надрукувати ще й другу частину книги №47, але цей намір так і залишився нездійсненим.

Незважаючи на стислість протоколів Полтавського городского уряду (детальні записи зустрічаються не часто), вони містять багатий матеріал для вивчення внутрішньої історії України. В цей час суд був за своєю природою народним, а значить всестановим і вільним від вбивчого формалізму; юридична практика у другій половині XVII ст. ще не встигла виробити таких канцелярських штампів, пройшовши через які найяскравіші прояви життя знеособлюються. Полтавські акти писані народною мовою і відзначаються життєвістю. Вони охоплюють період гетьманування І.Брюховецького, Д.Многогрішного і розкривають події, що відбулися в житті Полтави і навколишніх сіл у 1664-1680 роках.

Повз уважного читача не можуть пройти непомічені такі явища, як, наприклад, головування в уряді воєводи Якова Хитрова та рейтарського ротмістра Івана Бабкіна, участь московських людей у прийнятті деяких судових декретів, що є свідченням зростання за часів Брюховецького впливу воєвод навіть у таких містах, як Полтава.

З другого боку, не менш характерним і цікавим фактом є участь у прийнятті декретів (вироків) товаришів ради. Для вирішення особливо важливих справ, що чітко простежується в протоколах, полтавський уряд спеціально скликав раду товаришів. Це в якійсь мірі зближає його з копним судом і було свідченням того, що порядок судочинства копних судів був присутній і в XVII столітті.

Акти у виданні друкуються у тій послідовності, в якій вони занесені до книг, без будь-яких пропусків і зі збереженням орфографії оригіналу, слова під титлами не розшифровані. Для зручності читання й наочності текст поділений на абзаци, яких в оригіналі немає, розставлені розділові знаки і власні імена надруковані з великої літери. За діючими у той час правилами здійснено поділ тексту на слова. Після слів, у правильності прочитання яких упорядник сумнівався, в круглих дужках стоїть знак запитання [3, с.18-20].

Подією світового значення, пов'язаною з Полтавським краєм, була битва 27 червня 1709 року між російськими та шведськими військами. Її детальний аналіз знаходимо у праці І.Ф.Павловського «*Битва под Полтавой 27-го июня 1709 года и ее памятники*» [4], що складається з 13 розділів та 12 додатків. Книга, як не дивно, починається з розповіді автора про чудотворну ікону Каплуновської Божої Матері. Далі описується хід Північної війни до Полтавської

битви. На думку вченого, ця війна, що тривала впродовж більшої частини царювання Петра I, стала наслідком зміцнення становища Московської держави в кінці XVII століття [4, с.7].

І.Ф.Павловський характеризує Карла XII не як кровожерливого завойовника, що було прийнято в тогочасній історіографії, а як мрійника, що жадав подвигів і слави: *«На Шведському престолі в цей час був Карл XII, один із найбільш оригінальних та чудових знавців військової справи; цей супротивник володів багатьма якостями, дорогоцінними для полководця. Із самого раннього дитинства він виявляв палку любов до військового мистецтва, його улюбленим читанням в юності були життєписи Юлія Цезаря та Олександра Македонського. Жага подвигу, прагнення до незвичайних пригод та небезпек військового життя, чудова цілеспрямованість і впертість в досягненні поставленої мети, стійкість та загартованість його невибагливої натури - ось найбільш характерні риси, з яких складався характер Карла XII»* [4, с.8].

Слід наголосити, що краєзнавець об'єктивно описує обидва табори - і російський і шведський, відзначаючи витримку та мужність останнього в лиховісний для нього час. Битва змальована досить детально, а по ходу розповіді наводяться вірші, цитати, малюнки та фото. Найвні короткі біографічні довідки про соратників Петра I та Карла XII з портретами. Є і статистика втрат російської армії (окремо по кавалерії та піхоті) [4, с.43].

Після франко-російської війни 1812 року серед прогресивного дворянства Російської імперії почали поширюватись ідеї європейських вільних каменярів, одним із наслідків цього процесу стало створення багаточисельних масонських лож. У 1909 році побачила світ стаття почесного члена ПВАК І.Ф.Павловського *«Масонская ложа в Полтаве»* [5]. Автор наводить біографію засновника організації - Михайла Миколайовича Новікова. Він наголошував, що цей діяч не написав жодної політичної праці, і за які заслуги його обрали до ложі - не зрозуміло. На думку Павловського, протекцію Новікову склав Глінка, що був з ним у товариських відносинах. З більшою симпатією краєзнавець відгукується про іншого члена таємного товариства - С.М.Кочубея: *«Доброта його характеру, розкішне, не по кишені життя були причиною втрати його великого маєтку. Доля його була сумною. Він помер 29 квітня 1835 року в містечку Білики Миргородського повіту, в жахливій скруті, потребуючи найнеобхіднішого»* [5, с.2]. Автор згадує і інших членів ложі.

І.Ф.Павловський вважав, що організацію прагнув створити, головним чином, декабрист Новіков, але після закриття ложі діяв пасивно. Щодо мети її діяльності, то історик впевнено заявляє: полтавські масони якщо і мали на меті відокремлення України від імперії, то аж ніяк не з метою її приєднання до Польщі, як про те заявляли деякі сучасники [5, с.13]. На доказ цього він вмістив у своїй праці лист Н.А.Маркевича Рилеєву, в якому перший висловлювався як істинний патріот України.

Продовжує цю тему інша стаття цього ж автора - *«О мнимой агитации в Южной Руси и объявлении важных тайн»* [6]. Вона присвячена подіям в Україні початку XIX століття, де під впливом Французької буржуазної революції виникли соціально-політичні рухи, що ставили собі за мету зміну існуючого режиму. Історик згадав у зв'язку з цим роменську поміщицю Валевнікову, що повідомила владу про існування в Малоросії масонської організації, члени якої, ніби-то, прагнуть приєднати Україну до Польщі. В роботі вміщено кілька цікавих листів, що ілюструють всю складність ситуації, яка постала перед урядом на той час. Однак, за твердженням І.Ф.Павловського, більшість таких справ були надуманими. Архівні джерела свідчать, значна кількість осіб, що повідомляли *«важные тайны»* були або аферистами з сумнівною репутацією, або душевнохворими.

1. Падалка Л.В. Прошлое Полтавской территории и ее заселение / Л.В.Падалка. - Полтава: Издание ПУАК, 1914. - 238 с.

2. Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. Выпуск I. Справы поточные 1664-1671 г. - Чернигов, 1912. - 233 с.

3. Бутич І. Огляд археографічної діяльності Полтавської вченої архівної комісії / Іван Бутич // Архівний збірник на посвяту 90-річчю Полтавської вченої архівної комісії. 1903-1993. - Полтава: Видавництво «Полтава», 1993. - С.15-28.

4. Павловский И.Ф. Битва под Полтавой 27-го июня 1709 года и ее памятники / Иван Францевич Павловский. - Полтава: Издание ПУАК, 1909. - 264 с.

5. Павловский И.Ф. Масонская ложа в Полтаве / Иван Францевич Павловский // Труды ПУАК. - Полтава: Издание ПУАК, 1915. - Вып.12. - С.229-240.

6. Павловский И.Ф. О мнимой агитации в Южной Руси и объявлении важных тайн / Иван Францевич Павловский // Труды ПУАК. - Полтава: Издание ПУАК, 1912. - Вып.9. - С.12-33.